

‘Ik denk niet in culturen... ik denk eigenlijk meer in mijn geloof’

Waarom jongeren van Marokkaanse afkomst in Nederland de moslimidentiteit zo sterk benadrukken

*Susan Ketner**

Samenvatting

In de adolescentiefase zouden jongeren in de gelegenheid moeten worden gesteld om te experimenteren met verschillende alternatieven, voordat zij hun bindingen (‘commitments’) ten aanzien van verschillende deelidentiteiten formuleren (Marcia, 1996). Vaak is er een spanning zichtbaar: jongeren moeten bindingen aangaan die niet alleen overeenstemmen met eigen wensen, maar die tevens een antwoord zijn op eisen die hun vanuit de samenleving worden gesteld (Bosma, 1991). Voor Marokkaanse jongeren zou het aangaan van bindingen wel eens lastiger kunnen zijn dan voor autochtone leeftijdgenoten: zij krijgen te maken met verschillende verwachtingspatronen in relatie tot hun identiteitsontwikkeling. Enerzijds kan het voor deze jongeren lastig zijn om te experimenteren met verschillende mogelijkheden, omdat in de Marokkaanse opvoeding respect en gehoorzaamheid centraal staan en omdat het idee dat de adolescentie een fase is waarin geëxperimenteerd mag worden door Marokkaanse ouders (nog) niet wordt gedeeld. Anderzijds blijkt uit verschillende onderzoeken dat zowel Marokkaanse jongens als meisjes wel degelijk mogelijkheden zien om verschillende alternatieven uit te proberen en uiteindelijk een eigen weg te gaan. In dit artikel worden de processen van het exploreren van mogelijkheden en het aangaan van bindingen van Marokkaanse jongeren bestudeerd in verschillende identiteitsdomeinen, waarbij de focus ligt op de deelidentiteit als moslim. Het artikel is gebaseerd op de uitkomsten van semigestructureerde interviews en een vragenlijst afgenomen bij tachtig scholieren van Marokkaanse afkomst in middelgrote steden in Nederland.

Inleiding

In dit artikel staat een aantal aspecten van de identiteitsvorming van jongeren van Marokkaanse afkomst in Nederland centraal. Deze adolescenten moeten, net als hun autochtone leeftijdgenoten, een eigen, coherente en positieve identiteit ontwikkelen in de huidige pluriforme samenleving. Daarbij kunnen zij, nog meer dan andere adolescenten, putten uit verschillende culturele en religieuze repertoires. Van huis uit krijgen zij soms andere normen en waarden mee dan in de Nederlandse samenleving gebruikelijk zijn. Het is interessant om te bekijken hoe Marokkaanse jongeren omgaan met deze uitdagingen, hoe zij zich verhouden tot de verschillende beschikbare repertoires en welke keuzes zij vervolgens maken tijdens hun identiteitsvormingsproces.

Het uitgangspunt van dit artikel is dat identiteit bestudeerd kan worden door middel van het bekijken van de bindingen die adolescenten aangaan in verschillende relevante identiteitsdomeinen. Twee begrippen, die hun oorsprong vinden in de identiteitstheorieën van Erikson (o.a. 1968), spelen hierbij een belangrijke rol: *exploratie* en *binding*. Exploratie is het experimenteren met verschillende alternatieve keuzemogelijkheden. Dit uitproberen van opties is belangrijk voor de verdere identiteitsontwikkeling. Het levert het individu namelijk flexibiliteit op: de mogelijkheid te kunnen omgaan met toekomstige veranderingen en uitdagingen. Een binding (de vertaling van het Engelse *commitment*) is de keuze die een individu maakt, bijvoorbeeld op het gebied van relaties, school en ideologie. Deze bindingen weerspiegelen de gedragsmatige uitkomst van de afstemming van innerlijke ontwikkelingen en maatschappelijke verwachtingen (Bosma, 1985). Door het bestuderen van (veranderingen in) de inhoud en de sterkte ervan, kunnen identiteitsvormingsprocessen in kaart worden gebracht (Bosma & Kunnen, 2001). Een niet-zelfgekozen binding kan wel sterk zijn, maar is minder flexibel dan één die zelfgekozen is. Ook verschaffen sterke bindingen een individu een meer volwassen manier van psychosociaal functioneren dan zwakke bindingen (Bosma & Kunnen, 2001).

In dit kader zijn de keuzemogelijkheden en keuzevrijheden van adolescenten erg belangrijk. Zij moeten vrij zijn om te experimenteren met alternatieven, voordat zij hun uiteindelijke keuzes aangaan en een samenleving moet adolescenten daarvoor alle gelegenheid bieden (Marcia, 1996). Vaak is er echter een spanning zichtbaar in de adolescentiefase: adolescenten moeten schipperen tussen 'wilde rebellie en blinde volgzaamheid' (McAdams, 1993: 95). Zij moeten bindingen aangaan die niet alleen overeenstemmen met hun eigen wensen, maar tevens een antwoord zijn op de eisen die hun vanuit de samenleving worden gesteld (Bosma, 1991). Voor Marokkaanse jongeren zou dit wel eens ingewikkelder kunnen zijn dan voor autochtone adolescenten: zij krijgen tijdens de adolescentiefase te maken krijgen met verschillende verwachtingspatronen in relatie tot hun identiteitsontwikkeling. Enerzijds worden zij vanuit de Nederlandse samenleving aangemoedigd om te exploreren, onder andere omdat het onderwijs sterk gericht is op autonomie en zelfontplooiing. Anderzijds staan de jongeren in een traditie waarin collectiviteit belangrijks is en waar opvoeding meer in het teken staat van conformiteit. Het idee dat de

adolescentie een fase is waarin geëxperimenteerd mag worden, zou door Marokkaanse ouders (nog) niet worden gedeeld (Pels & De Haan, 2003).

Er zijn dan ook meerdere scenario's te schetsen van de identiteitsontwikkeling van Marokkaanse jongeren. Het kan voor deze jongeren moeilijk zijn om te experimenteren, mede omdat in Marokkaanse opvoedingspatronen gehoorzaamheid en respect centraal staan (Hermans, 2002). Bovendien kan het ingaan tegen ouderlijk gezag schuld- of schaamtegevoelens met zich meebrengen, of de angst dat met bepaald gedrag de eer en waardigheid van de familie worden aangetast (Buitelaar, 2002). Uit verschillende onderzoeken blijkt echter dat Marokkaanse jongeren wel degelijk mogelijkheden zien om verschillende alternatieven uit te proberen. Meisjes ontwikkelen allerlei strategieën om hun eigen weg te gaan (Ketner et al., 2004) en jongens geven aan dat van hen pas op latere leeftijd wordt verwacht dat zij 'serieus zijn' (Van Gemert, 2007). Marokkaanse jongeren zouden steeds minder 'hun oren laten hangen naar de opvattingen van hun ouders' (Korf et al., 2007: 128) en openlijk durven af te wijken van de leef- en denkwereld van oudere generaties.

De eerste onderzoeksvraag die in dit artikel centraal staat betreft het al dan niet aangaan van bindingen van Marokkaanse jongeren: hoe sterk zijn de bindingen van Marokkaanse jongeren in verschillende identiteitsdomeinen en in hoeverre is er sprake van exploratie? In verband met de beperkte lengte van dit artikel, ligt de focus vooral op de binding met ouders, de binding met de Marokkaanse achtergrond en de binding ten aanzien van de moslimidentiteit. Daarnaast wordt onderzocht hoe de moslimidentiteit zich verhoudt tot andere deelidentiteiten. Uit verschillende onderzoeken blijkt namelijk dat de moslimidentiteit voor Marokkaanse jongeren een van de belangrijkste deelidentiteiten is (o.a. Phalet et al., 2000; Nabben et al., 2006; Buijs et al., 2006; Korf et al., 2007). Vanuit de literatuur over dit thema zijn er verschillende verklaringen mogelijk voor het feit dat de moslimidentiteit voor Marokkaanse jongeren zo belangrijk is. Deze zullen in de loop van dit artikel ter sprake komen, waaraan ter illustratie voorbeelden uit eigen onderzoek zijn toegevoegd. Er is echter nog weinig zicht op hoe bij jongeren van Marokkaanse afkomst de moslimidentiteit zich verhoudt tot andere deelidentiteiten. De tweede onderzoeksvraag in dit artikel is dus: hoe verhoudt bij Marokkaanse jongeren de moslimidentiteit zich tot andere deelidentiteiten en waarom is dat zo?

Methode

Groningen Identity Development Scale

Het uitgangspunt van het onderzoek, zoals hiervoor werd uiteengezet, is dat identiteit bestudeerd kan worden door te kijken naar de ontwikkeling van de verschillende bindingen van een individu. Deze bindingen kunnen worden opgespoord door middel van een gestructureerd interview over onderwerpen waarover een individu belangrijke beslissingen moet nemen en die voor de persoon relevant zijn (Marcia, 1966; 1980; Bosma, 1985). Een identiteitsdomein is als het ware een deelidentiteit waarin bindingen moeten worden

aangegaan. De domeinen waarover in een identiteitsinterview gesproken wordt, kunnen worden aangepast aan specifieke onderzoeksgroepen, zodat de besproken gebieden relevanter worden voor de betreffende jongeren (Bosma, 1991).

Aan de hand van open interviews en vragenlijsten die werden afgenomen onder autochtone jongeren, ontwikkelde Bosma (1983; 1985) een identiteitsinterview, de *Groningen Identity Development Scale* (GIDS). Afname van de GIDS is erop gericht om zowel de *inhoud* van de bindingen te bepalen als de *sterkte* van de bindingen en de *mate* van exploratie (nadenken, erover praten, discussiëren etc.) die hieraan vooraf is gegaan. In de oorspronkelijke GIDS werden de identiteitsdomeinen educatie, levensbeschouwing, verkering, ouders, vrienden en persoonlijke kenmerken opgenomen. In navolging van eerder onderzoek (Ketner et al., 2004) werd voor de interviews met Marokkaanse jongeren gekozen voor de domeinen: educatie, ouders, levensbeschouwing, vriendschap, gender en etniciteit. Tevens werd de vraag gesteld of de jongeren zich, eventueel aan de hand van de beschrijvingen, in meer algemene termen zouden willen beschrijven. Dit 'algemene principe' overstijgt de andere domeinen en kan worden beschouwd als een belangrijke synthese van de verschillende identiteitsdomeinen (Müllges, 1987; Bosma, 1991).

De interviews

Het afnemen van de GIDS kent twee fasen: een diepte-interview om de inhoud van de bindingen in de verschillende domeinen te bespreken en een vragenlijst om de sterkte van deze bindingen en de mate van exploratie te meten. De opbouw van het interview is voor elk domein hetzelfde. Per thema worden oriënterende vragen gesteld over de huidige situatie, vergelijking met anderen, de betrokkenheid van ouders en eventuele wensen ten aanzien van het betreffende domein. Alle vragen zijn erop gericht om de binding van het individu op te sporen. Per domein wordt de respondent gevraagd om de eigen houding samen te vatten en op te schrijven. Dit wordt gezien als de binding in het betreffende domein.

Over de zelfgeformuleerde binding wordt vervolgens (per domein) een vragenlijst afgenomen. Deze vragenlijst bestaat uit 21 vragen met elk vier antwoordmogelijkheden (sterk – matig – niet – weet niet). Daarvan zijn tien vragen over de mate van exploratie, bijvoorbeeld '*Hoe vaak denk je na over ... (dit domein)*'. De andere elf vragen hebben betrekking op de sterkte van de binding, zoals '*Geeft ... (deze binding) jou zekerheid voor de toekomst?*' De exploratieschaal heeft zo een scorebereik van 0-20, de bindingsschaal een bereik van 0-22. Beide schalen hebben in eerder onderzoek (Bosma, 1985) een voldoende mate van betrouwbaarheid opgeleverd en ook in het huidige onderzoek is de psychometrische kwaliteit voldoende (zie Ketner, 2008). Met behulp van deze identiteitsschaal kan gemeten worden in welke mate een domein een sterk gevoel van identiteit oplevert en in welke mate er ten aanzien van dit domein wordt geëxperimenteerd.

Interviews met de GIDS leveren zo twee soorten informatie op. Ten eerste is er de kwalitatieve informatie over de inhoud van de bindingen. Hierbij gaat

het zowel om de transcripten van het semigestructureerde gedeelte van het interview als om de door de jongeren zelf uitgeschreven bindingen in de verschillende domeinen. Ten tweede zijn er de scores ten aanzien van de sterkte van deze bindingen en de mate van exploratie. In dit artikel is gebruikgemaakt van beschrijvende statistiek voor het interpreteren van het kwantitatieve gedeelte. Narratieve analyse van de interviewfragmenten en de geschreven bindingen is gebruikt om de uit de scores verkregen uitkomsten verder te kunnen interpreteren. Ook worden citaten uit de interviews gebruikt om uitkomsten en interpretaties van andere onderzoeken te illustreren. De namen van de jongeren zijn gefingeerd.

De respondenten

Dit artikel is gebaseerd op een deelonderzoek binnen een groter onderzoek naar exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van Marokkaanse jongeren (Ketner, 2008). In de periode december 2003 tot oktober 2005 zijn hiervoor de data verzameld. De respondenten zijn geworven via scholen, een buurtcentrum, huiswerkbegeleiding en een Marokkaanse moskeevereniging in diverse middelgrote steden in Nederland. Er hebben tachtig jongeren van Marokkaanse afkomst in de leeftijd van 13 tot 20 jaar aan het onderzoek deelgenomen. Een overzicht van de respondenten is te vinden in tabel 1.

Tabel 1. Overzicht aantallen respondenten

	jong (13-15)		oud (16-20)	
	opleidingsniveau		opleidingsniveau	
	laag	hoog	laag	hoog
meisjes	24	6	8	12
jongens	9	3	11	7

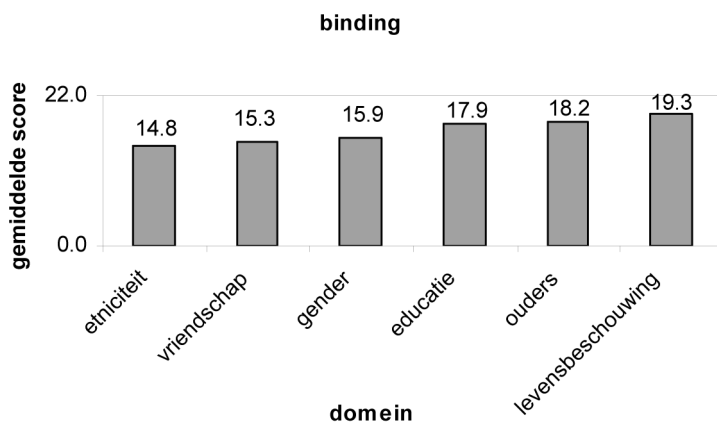
Er is in dit onderzoek gekozen voor de leeftijdscategorie 13 tot 20 jaar, omdat de adolescentiefase gezien kan worden als een van de belangrijkste fases in het identiteitsvormingsproces (Erikson, 1968; Marcia, 1980; Bosma, 1985). Het is de periode waarin de basis wordt gelegd voor de toekomst. Hierin verschilt dit onderzoek dus van de andere studies in dit nummer waarin een oudere leeftijdscategorie centraal staat. In tegenstelling tot de studie van Van der Welle en Mamadouh en die van Entzinger (beide in dit nummer) vond het beschreven onderzoek voornamelijk plaats buiten de Randstad. De respondenten kwamen uit Apeldoorn (10), Ede (36), Gouda (16), Groningen (4), Leeuwarden (7), Rotterdam (3) en Wageningen (4). Ook hierbij gaat het om een bewuste keuze voor deze focus. In de Randstad vinden er namelijk al veel studies naar Marokkaanse jongeren plaats. Hoewel ongeveer 50% van de Marokkaanse jongeren in Rotterdam, Amsterdam, Utrecht en Den Haag woont (Van Praag, 2006), wil dat ook zeggen dat de andere 50% buiten de Randstad verblijft.

De bevindingen in dit artikel zijn dus vooral representatief voor school-

gaande jongeren van Marokkaanse afkomst buiten de Randstad. Het artikel is gebaseerd op interviews met jongeren die op scholen zijn geworven en vrijwillig deelnamen aan het onderzoek. Probleemjongeren zijn waarschijnlijk sterk ondervertegenwoordigd, terwijl jongeren die zich intensief bezighouden met bijvoorbeeld de beeldvorming rond Marokkanen en/of jongeren die sterk bezig zijn met zelfreflectie oververtegenwoordigd kunnen zijn. Het onderzoek is bovendien gebaseerd op wat de jongeren *vertelden*, niet noodzakelijkerwijs op wat zij daadwerkelijk in de praktijk *doen*. Het gaat dus om een *visie op* en *constructie van* de werkelijkheid. Het kan dan ook zijn dat de jongeren soms sociaalwenselijke antwoorden hebben gegeven. Zij hebben wellicht niet alleen rekening gehouden met de beeldvorming naar de Nederlandse samenleving, maar ook met het beeld richting de Marokkaanse gemeenschap. In dit artikel wordt dus in beeld gebracht hoe Marokkaanse jongeren zichzelf zien en hoe zij graag gezien willen worden.

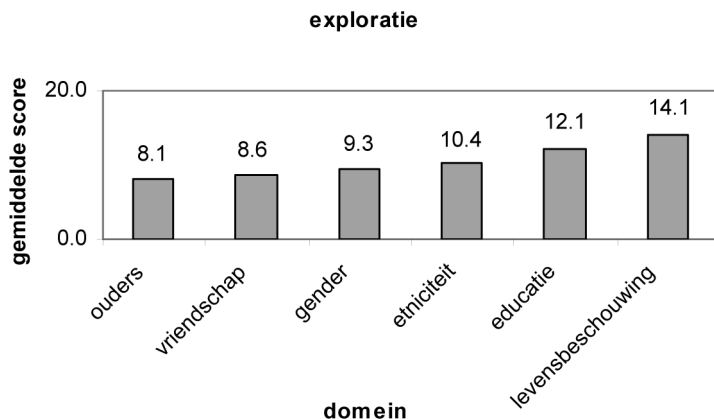
Resultaten: binding en exploratie in de verschillende domeinen

In de figuur 1 zijn de gemiddelde bindingsscores per domein weergegeven. In het domein Levensbeschouwing zijn de bindingsscores gemiddeld het hoogst, maar ook de bindingen ten aanzien van het domein Ouders zijn gemiddeld genomen sterk. De bindingsscores in het domein Etniciteit zijn het laagst van alle scores. Toetsen wijzen uit dat de bindingsscores op het gebied Levensbeschouwing zelfs significant hoger zijn dan die in de andere domeinen. De scores in het domein Etniciteit zijn significant lager dan in alle andere domeinen, behalve in het domein Vriendschap.

Figuur 1. Gemiddelde bindingsscores per domein (schaal 0-22).

De exploratiescores zijn weergegeven in de figuur 2. De exploratiescores in het domein Levensbeschouwing zijn het hoogst, zelfs significant hoger dan die in alle andere domeinen. De exploratie in het domein Ouders is het laagst, significant lager dan in alle domeinen behalve Vriendschap.

Figuur 2. Gemiddelde exploratiescores per domein (schaal 0-20).

Er kan geconcludeerd worden dat de gemiddelde bindings- en exploratiescores per identiteitsdomein verschillen. In het domein Ouders zijn de bindingen sterk, maar laten de jongeren een geringe mate van exploratie zien. In het domein Etniciteit zijn de bindingsscores het laagst en de exploratiescores gemiddeld redelijk hoog. In het domein Levensbeschouwing is er zowel sprake van sterke bindingen als van een hoge mate van exploratie. In de loop van dit artikel worden deze uitkomsten besproken. De overige domeinen worden hier verder niet behandeld.

Een alomvattende identiteit als moslim

Zoals al aan de orde kwam, komt in diverse onderzoeken onder Marokkaanse jongeren naar voren dat de islam voor hen een belangrijk deel van hun identiteit is (o.a. Phalet et al., 2000; Nabben et al., 2006; Korf et al., 2007; Entzinger & Dourleijn, 2008). Ze kennen zelfs een groter belang toe aan het moslim-zijn dan aan de nationale of etnische identiteit (Buijs et al., 2006). Ook in het huidige onderzoek blijken de bindingsscores ten aanzien van het domein Levensbeschouwing het hoogst. Daarnaast werd in de statements aan het eind van het interview, waarin de jongeren gevraagd werd om in enkele zinnen de belangrijkste aspecten van hun dagelijks leven samen te vatten, door ruim 60% (50 van de 80) van de respondenten verwezen naar de belangrijke rol van hun godsdienst in hun leven. Een voorbeeld hiervan is de geschreven tekst van Mounir:

‘De islam “beslist” mijn leven’ (Mounir, jongen, 17 jaar, havo).

Er kunnen (ten minste) twee redenen worden gegeven, waarom voor deze jongeren juist de moslimidentiteit zo belangrijk is. Ten eerste voorziet de islam in een behoefte aan zingeving (Buijs et al., 2006; Ketner et al., 2004), een behoefte die juist bij adolescenten versterkt aanwezig kan zijn. Een ideologie

kan dan ook een belangrijke rol spelen in de adolescentie. Ideologie is een belangrijk aspect van identiteit. Volgens de grondlegger van de identiteitspsychologie, Erikson (1968), zijn het zelfs twee kanten van dezelfde medaille: een ideologie geeft individuen een coherente set van ideeën en idealen van waaruit zij kunnen leven. Religie kan deze functies van een ideologie goed vervullen. Zij verschaft een individu antwoorden op levensvragen, bevestigt een basisgevoel van vertrouwen en schrijft een duidelijke manier van leven voor (Zock, 2000). Een van de respondentes in het onderzoek beschreef welke betekenis het geloof voor haar heeft:

‘Het geloof betekent voor mij het leven en de dood. Zonder het geloof zou ik niet weten waarom ik op aarde was’ (Noura, meisje, 14 jaar, vmbo).

Ten tweede kan de moslimidentiteit veelomvattend zijn voor de jongeren; vanuit deze identiteit kunnen zij ook andere identiteitsdomeinen vormgeven. Zo schreef een respondente als algemeen beeld over zichzelf:

Mijn geloof (islam) bepaalt mijn hele visie op vriendschap, jongen/meisje zijn, omgang met ouders, etc. (Mariam, meisje, 17 jaar, havo).

Het moslim-zijn geeft de jongeren zo een houvast bij het maken van allerlei keuzes. Religie kan voor jongeren met een migrantenachtergrond aantrekkelijk zijn, omdat zij vaak een duidelijk omkaderde set van doctrines heeft, die kan dienen als ‘praktisch handboek’ voor de wijze van leven (Jacobson, 1998).

In de praktijk blijkt overigens dat de islamitische leefregels voor de Marokkaanse jongeren in Nederland niet altijd eenduidig zijn. De hoge exploratiescores in het domein Levensbeschouwing kunnen verklaard worden vanuit het feit dat veel jongeren in de interviews aangaven dat zij dikwijls vragen hebben over (de regels van) hun geloof. Het is voor hen niet altijd gemakkelijk om moslim te zijn in een niet-islamitische omgeving. In de Rotterdamse studie maakten de onderzoekers uit de grillige antwoorden van de respondenten over religieuze praktijk op, dat velen onder hen zoekend zijn naar een bevredigende invulling van de eigen godsdienstige identiteit (Entzinger & Dourleijn, 2008). Er is dus veel exploratie nodig op het gebied van deze deelidentiteit. Daarbij verschilt de islambeleving waarschijnlijk sterk van die van de oudere generatie migranten, terwijl veel institutionele voorzieningen binnen de Marokkaanse gemeenschap (nog) in handen zijn van deze generatie (Entzinger & Dourleijn, 2008). Marokkaanse jongeren, zo blijkt zowel uit het Rotterdamse onderzoek als uit het hier beschreven onderzoek, zijn naarstig op zoek naar een persoonlijke, eigen invulling van de islam.

Bovenal moslim om tegenstellingen te overbruggen

Wanneer we weer teruggaan naar de exploratie- en bindingsscores, laten de uitkomsten zien dat de bindingen met het Marokkaan-zijn het zwakst zijn van alle bindingen, waarbij de mate van exploratie gemiddeld redelijk hoog uitvalt.

Allereerst kunnen de lage bindingsscores te maken hebben met de vragen die zijn gesteld in het interview. Hierin werd ook gesproken over (de relatie met) Marokko, terwijl de houding ten opzichte van dit land vaak ambivalent is (Korf et al., 2007; Strijp, 2007). Ook kunnen de scores ten aanzien van de etniciteit zo laag zijn uitgevallen, omdat alleen gevraagd werd naar de *Marokkaanse* identiteit. Hoewel de ouders van veel jongeren oorspronkelijk uit het Rifgebergte komen, is de *Berber* identiteit in het interview niet ter sprake gekomen. Ook de bindingen ten aanzien van de *Nederlandse* identiteit zijn overigens niet expliciet opgenomen in het onderzoek.

Een tweede verklaring voor de relatief zwakke bindingen ten aanzien van het domein Etniciteit is de complexiteit van de bindingen die in dit domein aangegaan moeten worden. Marokkaanse jongeren kunnen tegenstellingen ervaren tussen bepaalde normen en waarden die zij van huis meekrijgen en de normen en waarden die in de Nederlandse samenleving gebruikelijk zijn. De keuze voor het benadrukken van aspecten van één cultureel repertoire betekent vaak een ontkenning of verwaarlozing van andere repertoires (Buitelaar, 2002; Ketner et al., 2004). Bovendien kunnen er loyaliteitsproblemen optreden, wanneer een bepaalde keuze door de omgeving niet wordt geaccepteerd (Verkuyten, 1999). Door verharding van de maatschappij worden de jongeren bovendien gedwongen nog stelliger een keuze te maken, waarbij omschakelen of het sluiten van compromissen moeilijker wordt (Buijs et al., 2006). Kortom, voor de jongeren is het wellicht moeilijk om eenduidige, sterke binding aan te gaan ten opzichte van de eigen etniciteit. De exploratiescores vallen daarom waarschijnlijk ook relatief hoog uit: de jongeren hebben in dit domein heel wat uit te zoeken.

Ten koste van de bindingen ten aanzien van het domein Etniciteit, formuleren de respondenten sterkere bindingen in het domein Levensbeschouwing. Een reden hiervoor kan gezocht worden in het feit dat zij juist de islam kunnen gebruiken om tegenstrijdigheden tussen culturele repertoires te overbruggen. Eventuele culturele tegenstellingen worden ogenschijnlijk buitenspel gezet door de overkoepelende moslimidentiteit centraal te stellen. Zo antwoordde Hajar op de vraag of zij soms het idee heeft dat zij moet kiezen tussen twee culturen, dat dit voor haar niet het geval is, omdat zij zichzelf meer in termen van haar geloof definieert:

'Ik denk niet in culturen... ik denk eigenlijk meer in mijn geloof' (Hajar, meisje, 19 jaar, mbo).

Bij de concrete invulling van de moslimidentiteit komt vervolgens naar voren dat Marokkaanse jongeren sterk pragmatisch zijn bij het zoeken naar antwoorden. Marokkaanse jongeren zoeken bijvoorbeeld zelf naar islamitische bronnen waarin gedragingen worden goedgekeurd die aansluiten bij hun eigen wensen en behoeften. In het volgende fragment vertelt de achttienjarige Samira hoe zij voor zichzelf verantwoordde dat zij een opleiding volgt en later zelf graag wil gaan werken. Zij gebruikt hiervoor een bepaalde interpretatie van voorbeelden uit het leven van de profeet Mohammed:

‘De vrouw van de profeet was ook een vrouw die hartstikke veel werkte en deed. Dus dan denk je toch van ‘dat is de vrouw van de profeet en die deed het ook’. En het staat niet in de Koran, dat een vrouw dat niet mag doen. En ja, de vrouw van de profeet is natuurlijk wel iemand die dan ook echt veel weet. En die werkte en die bleef ook niet thuis’ (Samira, meisje, 18 jaar, havo).

De jongeren maken zo voor zichzelf een duidelijk onderscheid tussen het religieuze repertoire en het culturele repertoire: er is voor hen een groot verschil tussen universele, ‘zuivere’ interpretaties van religieuze bronnen en traditionele, ‘onislamitische’ traditionele interpretaties (Vertovec & Rogers, 1998; Ketner et al., 2004; De Koning, 2008). Dit komt ook sterk naar voren in de bijdrage van De Koning elders in dit themanummer. Op deze manier biedt de moslimidentiteit veel houvast in de Nederlandse samenleving, in elk geval meer dan de Marokkaanse identiteit. De verwijzing naar het islamitische repertoire boven het Marokkaanse, geeft de jongeren de mogelijkheid om door middel van interpretaties een eigen koers te varen, waarmee bovendien mogelijke culturele tegenstellingen worden overbrugd.

Bovenal moslim in reactie op ontwikkelingen in de samenleving

Uit de resultaten van het onderzoek kwam naar voren dat de bindingen in het domein Etniciteit relatief gezien zwak waren. Deze lage bindingsscores in het domein Etniciteit kunnen ook samenhangen met het negatieve imago van Marokkanen in Nederland: het Marokkaan-zijn in Nederland draagt niet sterk bij aan een positief gevoel van identiteit. Marokkanen staan erg laag in de zogeheten etnische hiërarchie (Hagendoorn & Pepels, 2003). Veel jongeren in het onderzoek vertelden dat zij te maken krijgen zowel met deze negatieve beeldvorming als met concrete ervaringen van discriminatie. Er is sprake van stigmatisering: een brede en gangbare maatschappelijke afwijzing en negatieve beoordeling van deze groep, die zich in een relatief kwetsbare sociaaleconomische positie bevindt (Verkuyten, 2003). Uit de studie van Entzinger en Dourleijn (2008) blijkt ook dat Marokkanen denken dat zij vaker worden gediscrimineerd omdat zij Marokkaan zijn dan vanwege het geloof.

Waarschijnlijk dus juist in reactie op discriminatie als Marokkaan, definiëren de jongeren in dit onderzoek zich meer in termen van hun moslim-zijn. In een samenleving die soms discriminerend is en waar jongeren zich soms buitengesloten voelen (Korf et al., 2007), geeft de islam hun juist een gevoel van geborgenheid. Zij benadrukken de islamitische identiteit, omdat de keuze voor de islam ervoor zorgt dat zij zich deelgenoot voelen van de islamitische *ummah*. Dit geeft hun een sterk groepsgevoel, omdat een ideologie individuen verbindt in een collectieve veiligheid en solidariteit (Erikson, 1968; Zock, 2000).

De nadruk die Marokkaanse jongeren leggen op hun islamitische identiteit kan tevens gezien worden in het licht van recente maatschappelijke veranderingen in Nederland. Sinds de aanslagen van 11 september, de moord op Theo

van Gogh en de grote opkomst van Wilders' Partij voor de Vrijheid merken moslimjongeren dat zij meer dan voorheen als moslim worden benaderd, in plaats van als migrant of als Marokkaan. Zo gaf een van de respondenten aan dat er volgens haar sinds de moord op Theo van Gogh meer dan vroeger gevraagd wordt naar haar religieuze achtergrond:

'Tja, vroeger werd er helemaal geen aandacht aan besteed: je was gewoon moslim. En ik vastte af en toe. En nu, na de moord op Theo van Gogh en alles wat er in de wereld gebeurd is, vragen veel mensen 'ben jij moslim?' Er is wel een beetje meer aandacht (voor)' (Siham, meisje, 17 jaar, vwo).

Zo lijkt er een wisselwerking te ontstaan: hoe meer Marokkaanse jongeren erop aangesproken worden, hoe meer zij zichzelf als moslim definiëren. Wanneer zij in hun omgeving kritisch worden aangesproken op hun geloof, worden zij bovendien gedwongen om een standpunt in te nemen (Korf et al., 2007). Dus omdat zij in hun dagelijks leven voortdurend worden herinnerd aan hun moslim-zijn, gaan zij zichzelf ook steeds meer in termen van die deelidentiteit zien en gedragen (Buitelaar, 2006).

Islam inzetten in onderhandeling met ouders

In het domein Ouders zagen we dat de bindingen gemiddeld genomen sterk uitvielen, terwijl de mate van exploratie relatief het laagst uitkwam. Uit onderzoek blijkt dat de band die Marokkaanse jongeren met hun ouders hebben, over het algemeen goed en sterk is en dat er nauwelijks sprake is van een generatiekloof (Huiberts et al., 2006; Pels, 2000). In de uitkomsten van de *GIDS* is dat terug te zien in de sterke bindingen die jongeren hebben ten aanzien van het domein Ouders. Dat de exploratiescores zo laag uitvallen, is niet verwonderlijk: omdat respect en gehoorzaamheid ten aanzien van ouders belangrijke waarden zijn voor Marokkaanse jongeren (Pels & De Haan, 2003; Hermans, 2002; Nabben, Yesilgöz & Korf, 2006), rapporteren zij weinig exploratief gedrag in dit domein. Overigens zijn ook bij autochtone jongeren de bindingen in dit domein over het algemeen sterk en is de exploratie relatief laag (Bosma, 1985; 1992). Er is, kortom, zowel voor Marokkaanse als voor autochtone jongeren, weinig exploratie ten aanzien van de relatie met ouders, maar bij Marokkaanse jongeren zouden de (culturele) normen respect en gehoorzaamheid hierbij nog een extra rol kunnen spelen. Een van de respondenten verwees letterlijk naar islamitische 'regels', toen zij antwoordde op de vraag hoe zij thuis met haar ouders omgaat:

'We hebben veel respect tegenover elkaar. [...] In ieder geval de regel in de islam is dat wij onze ouders moeten respecteren' (Soumaya, meisje, 19 jaar, mbo).

Allochtone jongeren hebben dikwijls het idee dat hun autochtone leeftijdgenoten meer bewegingsvrijheid, keuzemogelijkheden en onderhandelingsruimte

hebben (Pels, 2000; Huiberts et al., 2006). Een deel van de beperkingen die jongeren ervaren, kan voortkomen uit de angst van ouders dat hun kind te veel 'vernederlandst' (o.a. Ketner et al., 2004). Dit wil echter niet zeggen dat Marokkaanse jongeren niet met de ouders onderhandelen over bijvoorbeeld hun bewegingsvrijheid. Soms maken zij daarbij gebruik van hun kennis van de islam (bijvoorbeeld opgedaan op internet), om hun ouders te overtuigen van hun eigen gelijk. Zo wijzen ze er bijvoorbeeld op dat educatie belangrijk is binnen de islam, om scholing en bewegingsruimte te eisen (Bartels & De Koning, 2007). Ook kunnen jongeren in deze onderhandeling met de ouders het argument inzetten, dat ze – ondanks bepaald gedrag – toch de religieuze regels blijven volgen. Zo vertelde Yamina in het interview:

'Dit jaar, toen ik naar Duitsland ging, ging ik wel moeite doen. Er gingen leuke leerlingen mee, dus. Mijn ouders zijn wel over te halen, dus ik kan wel met ze praten.'

Interviewer: Wat voor soort argumenten kun je dan gebruiken?

Yamina: Er wordt geen varkensvlees gegeten, er wordt geen alcohol gedronken. Als je dat een beetje zegt' (Yamina, meisje, 16 jaar, havo).

Ouders, die wellicht minder kennis hebben van de islam dan hun kinderen, kunnen de argumenten van hun kinderen misschien niet altijd pareren. Maar wanneer zij zien dat hun kinderen ernaar streven om een 'goede moslim' te zijn, kunnen zij hen minder snel veroordelen als té Nederlands. Het benadrukken van de moslimidentiteit is voor de jongeren zo een strategie om zowel te kunnen voldoen aan de verwachtingen van ouders als ook te kunnen onderhandelen over de eigen weg die zij willen gaan.

Keuze of keurslijf?

Veel Marokkaanse jongeren geven aan dat zij zelfstandig en bewust hebben gekozen voor een islamitische manier van leven: zij zijn niet alleen moslim omdat hun ouders dat zijn (Ketner et al., 2004; Phalet et al., 2000). Ook in het huidige onderzoek benadrukt meer dan de helft van de respondenten de eigen keuze voor de islam. Een gekozen identiteit draagt over het algemeen meer bij aan een gevoel van eigenheid en uniciteit dan een toegeschreven identiteit (Bosma & Kunnen, 2001; Ketner et al., 2004). Juist omdat de islam een gekozen identiteit is, kan het voor jongeren intrinsiek betekenisvol zijn. 'Ik ben moslim' kan voor hen meer betekenen en sterker bijdragen aan hun gevoel van identiteit dan het etiket 'jij bent allochtoon'. Het benadrukken van de moslimidentiteit is dus belangrijk, omdat het hier gaat om een persoonlijke identiteitskeuze van de jongeren.

Uit de voorgaande beschrijving van de verschillende identiteitsdomeinen blijkt echter, dat de keuze voor het benadrukken van de moslimidentiteit niet helemaal een vrije keuze is: hij blijkt in verschillende domeinen de meest

strategische optie. Ten eerste is het benadrukken van de (alomvattende) moslimidentiteit een pragmatische strategie om mogelijke tegenstellingen tussen culturele repertoires op te lossen: de jongeren zijn niet bovenal Nederlander of Marokkaan, maar vooral moslim. Het benadrukken van het moslim-zijn geeft hun bovendien een houvast om keuzes in andere identiteitsdomeinen te bepalen. Ten tweede is het benadrukken van de moslimidentiteit een antwoord op de stigmatisering die de jongeren als Marokkaan vanuit de Nederlandse samenleving ervaren. Bovendien worden zij meer dan vroeger op hun religieuze identiteit aangesproken. Ten slotte is het benadrukken van het moslim-zijn strategisch in de onderhandeling met ouders. De keuze voor het benadrukken van de moslimidentiteit boven de Marokkaanse identiteit is dus ingegeven door een aantal bewuste of onbewuste mechanismen en is niet helemaal facultatief.

Ten aanzien van de invulling van deze identiteit laten jongeren echter zeer veel creativiteit en eigenheid zien. Door middel van onder andere eigen bronnenonderzoek en hernieuwde interpretaties, geven zij een eigen invulling aan hun moslim-zijn. Ook in de Rotterdamse onderzoeken onder Marokkaanse (en Turkse) jongeren komt naar voren dat een meerderheid van hen een persoonlijke en selectieve invulling geeft aan zijn of haar geloof (Phalet et al., 2000; Entzinger & Dourleijn, 2008). De exploratiescores in dit domein, zo zagen we, waren veel hoger dan die in de andere identiteitsdomeinen.

Voor Marokkaanse jongeren is de moslimidentiteit belangrijk als overkoepelende, veelomvattende identiteit. Het benadrukken van deze identiteit is misschien niet helemaal vrijwillig maar wel strategisch, omdat jongeren hiermee aansluiting vinden bij de verwachtingen van ouders, tendensen in de Nederlandse samenleving én de eigen wensen en behoeften. Zij laten ten aanzien van de invulling van deze identiteit een grote mate van keuzevrijheid en eigenheid zien.

Noot

- * Susan Ketner is gepromoveerd op het onderzoek *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond: Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst* aan de Rijksuniversiteit Groningen en is momenteel als onderzoeker verbonden aan Stichting Variya. Correspondentie: s.ketner@variya.nl

Literatuur

- Bartels, E. & Koning, M. de (2007). Typische Hollandse moslimmeiden in een Goudse minaret. In: M.W. Buitelaar (red.), *Uit en thuis in Marokko. Antropologische schetsen* (pp. 133-145). Amsterdam: Bulaaq.
- Bosma, H.A. (1983). *Groningen Identity Development Scale*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Bosma, H.A. (1985). *Identity development in adolescence: coping with commitments*. Dissertatie. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

- Bosma, H.A. (1991). Identiteit en identiteitsproblemen in de adolescentie. *Handboek Kinderen en adolescenten 14*, 1-17. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bosma, H.A. & Kunnen, E.S. (2001). Determinants and mechanisms in ego identity development: A review and synthesis. *Developmental Review 21*, 39-66.
- Brouwer, L. (1998). Good girls, bad girls: Moroccan and Turkish runaway girls in the Netherlands. In: S. Vertovec & A. Rogers (Red.), *Muslim European youth. Reproducing ethnicity, religion, culture* (pp. 145-166). Aldershot: Ashgate.
- Buijs, F.J., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Buitelaar, M.W. (2002). Negotiating the rules of chaste behaviour: Re-interpretation of the symbolic complex of virginity by young women of Moroccan descent in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies 25*, 462-489.
- Buitelaar, M.W. (2006). *Islam en het dagelijks leven. Religie en cultuur onder Marokkanen*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Camilleri, C. & Malewsky-Peyre, G. (1997). Socialization and identity strategies. In: J.W. Berry, P.R. Dasen & T.S. Saraswathi (Red.), *Handbook of cross-cultural psychology* (deel 2 Basic processes and human development, pp. 41-67). Boston etc.: Allyn and Bacon.
- Douwes, D., Koning, M. de & Boender, W. (Red.) (2005). *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press / Salomé.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity. Youth and crisis*. New York: Norton.
- Gemert, F. van (2007). Abdel en Mohammed B; marginaliseren en radicaliseren van Marokkaanse jongemannen. In: M.W. Buitelaar (Red.), *Uit en thuis in Marokko. Antropologische schetsen* (pp. 120-132). Amsterdam: Bulaaq.
- Hagendoorn, L. & Pepels, J. (2003). Why the Dutch maintain more social distance from some ethnic minorities than from others: a model explaining the ethnic hierarchy. In: L. Hagendoorn, J. Veenman & W. Vollebergh (eds), *Integrating immigrants in the Netherlands: cultural versus socio-economic integration* (pp. 41-61). Aldershot: Ashgate.
- Hermans, P. (2002). Opvoeden in een 'multiculturele' samenleving: opvattingen, idealen, praktijken en problemen van Marokkaanse ouders. In: C. Timmermans, P. Hermans & J. Hoornaert (eds), *Allochtone jongeren in het onderwijs. Een multidisciplinair perspectief* (pp. 95-148). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Huiberts, A., Oosterwegel, A., Valk, I. van der, Vollebergh, W. & Meeus, W. (2006). Connectedness with parents and behavioural autonomy among Dutch and Moroccan adolescents. *Ethnic and Racial Studies 29*(2), 315-330.
- Jacobson, J. (1998). *Islam in transition. Religion and identity among British Pakistani youth*. London / New York: Routledge.
- Ketner, S.L. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond. Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Ketner, S.L., Buitelaar, M.W. & Bosma, H.A. (2004). Identity strategies among adolescent girls of Moroccan descent in the Netherlands. *Identity: An International Journal of Theory and Research 4*(2), 145-169.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Korf, D.J., Yesilgöz, B., Nabben, T. & Wouters, M. (2007). *Van vasten tot feesten. Leefstijl, acceptatie en participatie van jongen moslims*. Utrecht / Rotterdam: Forum / Uitgeverij Ger Guijs.
- Marcia, J.E. (1966). Development and validation of ego-identity-status. *Journal of Personality and Social Psychology 3*, 551-558.
- Marcia, J.E. (1980). Identity in adolescence. In: J. Adelson (ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 154-187). New York: Wiley.
- Marcia, J.E. (1996). The importance of conflict for adolescent and lifespan development. In: L. Verhofstadt-Denève, I. Kienhorst & C. Braet (eds), *Conflict and development in adolescence* (pp. 13-19). Leiden University: DSWO Press.

- McAdams, D. (1993). *The stories we live by: personal myths and the making of the self*. New York: William Morrow.
- Müllges, S. (1987). *Identiteitsontwikkeling: integratie van bindingen in een 'algemeen principe'*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie ontwikkelingspsychologie. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Nabben, T., Yeşilgöz, B. & Korf, D.J. (2006). *Van Allah tot Prada. Identiteit, leefstijl en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken*. Utrecht / Rotterdam: Forum, Instituut voor Multiculturele ontwikkeling / Uitgeverij Ger Guijs.
- Pels, T. (2000). Muslim families from Morocco in the Netherlands: Gender dynamics and fathers' roles in a context of change. *Current Sociology* 4(4), 75-93.
- Pels, T. & Haan, M. de (2003). *Continuity and change in Moroccan socialisation. A review of literature on socialisation in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut / Utrecht University.
- Phalet, K., Lotringen, C. van & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: Utrecht University / European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Praag, C. van (ed.) (2006). *Marokkanen in Nederland: een profiel*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (Rapport no. 67).
- Strijp, R. (2007). 'Niet zoals de Marokkanen van hier...' Marokkaanse migranten en hun bindingen met Marokko. In: M.W. Buitelaar (ed.), *Uit en thuis in Marokko. Antropologische schetsen* (pp. 81-94). Amsterdam: Bulaaq.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2003). Sociaal-psychologische gevolgen van stigmatisering. In: S. Harchaoui & C. Huinder (eds), *Stigma: Marokkaan!* (pp. 81-92). Utrecht: Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.
- Vertovec, S. & Rogers, A. (1998). Introduction. In: S. Vertovec, & A. Rogers (Red.), *Muslim European youth. Reproducing ethnicity, religion, culture* (pp. 1-14). Aldershot / Brookfield / Singapore / Sydney: Ashgate.
- Zock, T.H. (2000). Grenzen aan de tolerantie. De rol van religie bij identiteitsvorming en sociaal conflict. In: J. Frishman, K. Jenner & G. Wiegers (Red.), *Godsdienstvrijheid en de religieuze identiteit van joden, christenen en moslims. Verwachtingen en realiteit* (pp. 22-43). Kampen: Kok.